

Хофманн Р.*, Шатіло Л.О.*,
Пічкур Є.В.**

НОВІ РОЗВІДКИ НА ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ БУГО-ДНІПРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ: КОЛЕКЦІЯ КРЕМ'ЯНИХ ЗНАХІДОК

У статті представлені результати аналізу крем'яних знахідок, здобутих в результаті проведення археологічних розвідок на трьох трипільських поселеннях (Чижівка, Веселий Кут та Володимирівка) у 2017 році. Нові знахідки крем'яних артефактів (найінформативніша збірка походить з Володимирівки) суттєво доповнюють наші знання як про кременеву індустрію володимирівської локально-хронологічної групи зокрема, так і про розвиток кременеобробного виробництва серед племен спільноти Кукутень-Трипілля в межиріччі Дніпра та Південного Бугу загалом.

Також в статті обґрунтовуються мета та завдання робіт українсько-німецького проекту з дослідження трипільських поселень (в рамках співпраці між Національною академією наук України та Кільським університетом), завдяки якому були проведені нові археологічні роботи і здобуто цінний науковий матеріал.

Ключові слова: Трипілля, Енеоліт, поселення, крем'яні артефакти, «східне трипілля», «західне трипілля», архео-магнітна зйомка.

Передмова: мета та завдання проведення робіт

Останніми роками дослідження трипільських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя переживає чергове поживання. Пов'язано це, в першу чергу, з проектами по дослідженню трипілля, які виконуються спільно українськими та європейськими дослідниками (Chapman et al. 2014; Müller, Rassmann 2016; Chapman, Gaydarska 2016). Таке співробітництво виявилось надзвичайно плідним, поєднавши в собі досвід і знання української сторони та новітні методи і «незаангажований», свіжий погляд європейських колег. Так, наприклад, складаються нові більш точні плани поселень, уточнюється абсолютна хронологія ключових пам'яток, проводяться ізотопний аналіз, моделювання, аналізи на фіталіти, на ліпіди, застосовуються гео-археологічні методи (Круц et al. 2011; Rassmann et al. 2016; Dal Corso, Kirleis 2016; Hofmann et al. 2016; Dal Corso et al. 2018). Результати спільних робіт дозволяють доповнити та в деяких випадках переглянути існуючі моделі розвитку трипілля у регіоні (Chapman, Gaydarska 2016; Korvin-Piotrovskiy et al. 2016; Müller 2016; Müller et al. 2016a; Müller et al. 2016b; Müller, Videiko 2016; Ohlrau et al. 2016; Chapman 2017; Diachenko, Menotti 2017; Nebbia et al. 2018).

Одним із найбільш актуальних та важливих напрямків досліджень є складання планів поселень. Карти поселень складаються на основі даних архео-магнітної зйомки. Метод архео-магнітної зйомки на трипільських поселеннях, звичайно, не новий (напр. Rassmann et al. 2016). Його почали застосовувати в трипіллязнавстві ще за радянських часів. З 2011 року середні та великомасштабні магнітні обстеження (зйомки) на трипільських поселеннях стали ключовою стратегією на сучасному етапі дослідження. І тут можна виділити два аспекти: з одного боку, протягом останнього десятиріччя було досягнуто значного технічного вдосконалення з розробкою автомобільних GPS-підключених багатосенсорних градіометрів, які уможливають проведення магнітних досліджень ділянок у новому масштабі, що дозволяє одержати магнітні карти з дуже високою точністю, де об'єкти нанесені в діапазоні сантиметрів. З іншого боку, ці дослідження проводяться на лесових ґрунтах, де добре фіксуються спалені і заглиблені об'єкти. На відміну від попередніх робіт, при використанні нового обладнання з'явилася можливість більш точно відобразити на планах місцезнаходження різних об'єктів, при чому, як тих, які фіксувалися попередніми зйомками (так звані «площадки»), так і раніше не представлених на архео-магнітних планах (наприклад ями, гончарні горни, «мега-споруди», рови, стежки та ін.).

robert.hofmann@ufg.uni-kiel.de

На початок 2017 року було отримано 13 планів поселень (див. Chapman et al. 2014; Мюллер et al. 2014; Rassmann et al. 2014; Rassmann et al. 2016; Ohlrau 2018), які були відзняті повністю (Аполянка, Тальне 3, Мошурів 1, Мошурів 3), частково (Майданецьке, Тальянки, Доброводи, Глибочок, Косенівка, Гребенюків Яр), або повністю в можливих межах проведення зйомки (Небелівка, Шмаглієві Береги, Роги). Відповідно до існуючої відносної хронології (Пассек 1949), ці пам'ятки відносяться в основному до періодів B2 (друга половина), C1 та C2. Крім того, ці пам'ятки, за винятком Гребенюкового Яру, представляють так зване «західне трипілля», тобто ту лінію розвитку трипілля, яку пов'язують з домінуванням розписної кераміки (Рижов 2007). Таким чином, спостерігався явний брак планів поселень періоду B1, B1-B2, та першої половини B2, або, згідно регіонального поділу – пам'яток «східного трипілля» та Володимирівської групи.

Іншим, не менш актуальним напрямком досліджень, є уточнення абсолютної хронології трипільських пам'яток регіону. На сьогодні, багато поселень взагалі не мають дат по C¹⁴, а продатовані поселення часто мають лише кілька дат, що не дозволяє адекватно розмістити ці пам'ятки на хронологічній шкалі. Поселення так званого «східного трипілля» взагалі практично не продатовані, а ті дати, які існують – застарілі. Останнім часом для деяких пам'яток було отримано значну кількість дат, що дає можливість значно скорегувати наші уявлення про трипілля регіону (Müller et al. 2016a; Müller et al. 2016b; Ohlrau 2018).

Вищезазначена ситуація з браком інформації потребувала вирішення, що стало основним поштовхом для організації та проведення розвідок навесні 2017 року. Метою робіт було складання планів поселень, отримання зразків для абсолютного датування та інших аналізів. Одним із завдань було порівняння просторової організації пам'яток «східного» та «західного» трипілля.

Ці роботи проводилися у рамках українсько-німецького співробітництва між Національною академією наук України та Кільським університетом. З боку Кіля ці дослідження були організовані центром Кільського університету Collaborative Research Centre 1266: Scales of Transformation – Human-Environmental Interaction in Prehistoric and Archaic Societies з метою отримання більш повної уяви про трансформацію людських суспільств. Одним із напрямків цього великого проекту є під-проект D1 Population agglomerations at

Tripolye-Cucuteni mega-sites, що сконцентрований на реконструкції розвитку, популяційної динаміки, умов навколишнього середовища та обмежень у різних просторових масштабах з метою дійти висновків щодо сутності, характеру та значення так званих "мега-сайтів" (поселень-гігантів).

Таким чином, з 04.03. по 09.04.2017 р. були проведені розвідки на трьох трипільських поселеннях Буго-Дніпровського регіону — Чижівка, Веселий Кут та Володимирівка (Рис. 1). В результаті розвідок було здобуто значний матеріал, серед якого, зокрема, колекція крем'яних знахідок. Саме цим артефактам присвячена дана стаття. Перед тим, як перейти до характеристики крем'яних матеріалів, коротко зупинимось на описі самих пам'яток.

Чижівка розташована між селами Чижівка та Тихонівка (Звенигородський район, Черкаська область), в урочищі Сіножать, на мисі, утвореному вигином безіменного струмка, який обмежує поселення зі сходу. На півдні поселення розташований природний яр, а з північної сторони траншея, яка розділяє поле і ліс. Площа поселення складає близько 20 га (точні виміри на даний момент неможливі через наявність лісу на частині поселення).

Поселення було відкрите Л.С. Лещенко і в 1962 році обстежене В.А. Стефановичем та вчителем місцевої школи О.Ф. Горбанено. В 1973-74 роках поселення досліджувалося експедицією Інституту археології АН УРСР на чолі з О.В. Цвек. Матеріали зберігаються у фондах Уманського краєзнавчого музею та у школі села Чижівка (Цвек 2006, с. 50).

Керамічний комплекс поселення представлений, в основному, посудом із заглибленим декором, присутній і канельований посуд, а також «кухонні» горщики. В результаті проведених робіт О.В. Цвек віднесла Чижівку до пізніх пам'яток типу Красноставки або до пам'яток типу Онопріївка, датованих нею другою половиною етапу B1, або попчатком B1-B2 (Цвек 2006, с. 50, 65). В будь-якому разі, пам'ятка належить до Буго-Дніпровського варіанту східно-трипільської культури (Цвек 2006, с. 50). Проблематичність у датуванні пов'язана з недостатньою кількістю матеріалу для проведення аналізів.

Пам'ятка **Веселий Кут** розташована навпроти одноіменного села (Тальнівський район, Черкаська область), на правому березі річки Гірський Тікич, на мису першої надзаплавної тераси, яка переходить у плато. Поселення має природні обмеження з трьох сторін – з півночі та сходу водами Гірського Тікича, а з півдня – природнім яром.

Веселий Кут правомірно відносять до перших «поселень-гігантів» (Цвек 1980; 1985; 1999; 2006; Ohlrau 2015), і довгий час вважалося, що його площа сягає 150 га (там само), проте в результаті проведення археомагнітної зйомки, вдалося отримати більш точні дані, згідно яких площа пам'ятки складає близько 60 га.

Поселення було відкрите вчителькою історії з села Папуженці у 1970 році, в 1974-86 та в 1993 роках досліджувалося експедицією Інституту археології на чолі з О.В. Цвек. За цей час було розкопано 24 «площадки» та 32 прошурфовано (Цвек 2006, с. 22). Здобутий матеріал зберігається у фондах Інституту археології НАНУ.

Керамічний комплекс характеризується переважанням посуду із заглибленим декором, жолоби якого часто заповнені білою пастою. «Кухонний» посуд складає до 1% комплексу. Трапляються вироби з розписом. За формами виділяються покришки, миски, кубки, горщики грушоподібних, «біконічно-сферичних» та кратероподібних обрисів. Безперечно важливими є знахідки так званих керамічних «імпортів» – посуду, типового для Тисапалгарської, Бодроккерестурської та Лендельських археологічних культур (Цвек 1999, с. 31-33; Цвек 2006, с. 26). Серед інших керамічних виробів трапляються біноклеподібні вироби, зооморфна пластика. Антропоморфна пластика не характерна (знайдено лише один виріб). Трапляються мідні вироби – підвіски, булавка, кілечка, шило (Цвек 1995, с. 33-44; Dergačev 2002, р. 75, 200, Tab. 65).

О.В. Цвек відносить поселення до бугодніпровського варіанту східно-трипільської культури етапу В1-В2 та до одноіменного типу пам'яток (тип Веселий Кут). На думку автора, до цього ж типу пам'яток відносяться поселення Ботвинівка, Богачівка, Дешки, Харківка, Копіювата (Цвек 2006, с. 26).

Володимирівка. Пам'ятка знаходиться на південь від одноіменного села, частково під його забудовою та городами (Новоархангельський район, Кіровоградська область). Топографічно поселення розміщене на плато високого правого берега річки Синюха. Пам'ятка обмежена цією річкою та балкою (яка також могла бути давнім рукавом Синюхи) зі сходу, з півночі – струмком Бондарівка (Пассек 1941, с. 212). Площа поселення складає близько 95 га.

Поселення було «відкрите» співробітником Уманського краєзнавчого музею М.К. Якимовичем у 1925 році. З 1927 по 1928 тут проводилися розкопки Уманським краєзнавчим музеєм. У наступні роки проводилися до-

слідження такими вченими, як Б.П. Безвенглинський, С.С. Магура та В.Є. Козловська (Якубенко 2004, с. 104). У 1939-40, 1946-47 роках тут працювала Трипільська експедиція Інституту архелогії АН УРСР та Інституту історії матеріальної культури АН СРСР на чолі з Т.С. Пассек, під час проведення якої було розкопано залишки від 20 площадок, та інші об'єкти (Пассек 1940; 1947; 1949). Велику кількість жител було розкопано у рятувальних цілях, адже за часів Другої світової війни частину поселення було розрізано противотанковим ровом (4.5 метрів завширшки та до 2 метрів глибиною), який пошкодив ряд площадок. Результатом роботи експедиції, зокрема, стало складання плану поселення по фіксації знахідок на розораному полі та розкопкам, і виявлено, таким чином, півтори сотні жител. У 1989-90 тут проводилися дослідження Трипільською археологічною експедицією Державного історичного музею УРСР під керівництвом О.О. Якубенко (Якубенко 2004, с. 104). Матеріали досліджень зберігаються, в основному, у Ермітажі, Державному Історичному музеї в Москві та у Національному музеї історії України.

Керамічний комплекс Володимирівки містить посуд, переважно з мальованим декором, проте зустрічається невеликий відсоток горщиків із заглибленим орнаментом та зовсім рідкісний тип посуду, де мальований декор та заглиблений комбіновані разом. Крім того близько 10% знахідок – це так званий «кухонний посуд» з характерними для цього типу методами обробки поверхні (розчоси, рельєфний декор, різноманітні вдавлення, відтиски, штампування та ін.). За формами на Володимирівці знайдено покришки, миски, кубки, горщики грушоподібних, «біконічно-сферичних» та кратероподібних форм. Типовими для поселення є біноклеподібні вироби, антропоморфна (в тому числі реалістична) та зооморфна пластика.

Володимирівка було віднесена Т.С. Пассек до етапу В2 (Пассек 1949, с. 79). Т.Г. Мовша виділила окрему регіональну групу, названу за цим поселенням (Мовша 1972, с. 7; Мовша 1984). Окрім Володимирівки до цієї групи входять поселення Федорівка (Михайлівка), Андріївка, Полонисте, Гордашівка 1, Перегонівка, Маслове та ін. С.М. Рижов відніс пам'ятку до другої фази (з виділених ним трьох) розвитку групи (разом з Андріївкою та, імовірно, Масловим) (Рижов 2015, с. 162).

Матеріали

Таким чином, в якості тестових були обрані три, доволі різні пам'ятки, які згідно відносної хронології представляють періоди В1, В1-

B2 та першу половину B2. Під час виконання робіт було виявлено колекцію крем'яних знахідок. Нижче подається їх опис.

З **Чижівки** походить один крем'яний виріб (Рис. 3:2). Це комбіноване знаряддя. На перший погляд його формально можна віднести до бокових скребків. Він виготовлений на поперечному відщепі; максимальні розміри складають 3.6x1.5 см; робоче випукле лезо сформоване крутим лусочним та частково перлинним ретушуванням по одному з країв спинки, таким чином, що в плані виріб можна сплутати з кінцевим скребком на пластині. Однак, на проксимальному кінці зі сторони черевця наявні крупні пласкі сколи, а на протилежному, дистальному, кінці – дрібні сколи та забитість, що є цілком характерним для долотоподібних знарядь (подібні знаряддя присутні у Володимирівці, див. нижче). Виготовлене знаряддя з коричневого напівпрозорого кременю з вкрапленнями, його походження встановити наразі не видається можливим.

У **Веселому Куті** також знайдено всього один крем'яний виріб. Він належить до типу подвійних скребків на пластині (Рис. 3:1). Максимальні розміри скребка становлять 4.9x2.15 см; його протилежні одне одному леза оформлені крутим лусочним ступеневим ретушуванням, помітні також сліди підправки обох лез; крім того, крутою та напівкрутою лусочною ступеневою ретушю вкритий увесь залишок периметра спинки, таким чином, вся дорсальна сторона по периметру є ретушованою. Виріб виготовлено з коричневого напівпрозорого з сірими розводами кременю, ймовірно, «волинського» походження.

Найбільш показовою як в кількісному, так і в якісному співвідношенні є колекція крем'яних виробів з поселення **Володимирівка**. Загалом вона налічує 121 виріб і поділяється на дві категорії: відходи виробництва та знаряддя праці (Табл. 1, 2).

Відходи виробництва представлені нуклеусами, відщепами, пластинчастими виробами та ін. і складають 46.3% (56 екз.)¹ (Табл. 1; Рис. 2). *Нуклеус* представлений всього 1 екз. (Рис. 3:12): призматичний одноплощадковий повздовжнього сколювання для відщепів розмірами 4.8x4.5x2.85 см. Площадка гладка, сформована 1-м сколом;

¹ В опублікованих раніше тезах конференції «АРХЕОЛОГІЯ ТА МУЗЕЄЗНАВСТВО В СИСТЕМІ ОСВІТИ І НАУКИ» (Пічкур 2019а, с. 36) Є. Пічкуром були допущені неточності в статистичних підрахунках (останні на момент написання тез носили попередній характер). Точне співвідношення відходів виробництва та знарядь відповідно 56:65 (було 57:64) при загальній кількості 121 екз. Поодинокі уточнення торкнулися також виробів всередині категорій.

карниз редукований. На робочих площинах сформовано 2 окремих ребра. Прослідковуються залишки природної кірки (прибл. 30%). *Пренуклеус*: 1 екз. розмірами 8.5x4.9x2.7 см сформований на відщепі; прослідковується гладка площадка зі слідами оформлення карнизу з вентральної сторони. Крім того, присутні 3 екз. *нуклеподібних уламків* різних розмірів, один з яких вкритий молочною патиною, що може вказувати на його більш раннє походження.

Відщепів нараховується 33 екз. Розміри коливаються в діапазоні від 1.2x2.2 см до 5.5x 4.7 см при товщині від 0.35 см до 1.5 см. Серед них виділяється група первинних відщепів з 8-ми екз. (відсоток збереження природної кірки на спинці виробів прибл. від 75 до 100%). Присутній відщеп паралельного зняття, що за розмірами (2.5x3.5 см) наближається до пластин, але не може бути віднесений до таких через характерну огранку, а також авіаж розмірами 2.9x3.2 см. Всі інші відщепи мають характерну для цього типу виробів огранку: на спинці негативи від сколів повздовжнього, біповздовжнього, підперехресного, підпаралельного зняття. Частина з них є сколами підправки нуклеусів. На відщепках прослідковані наступні види відбивних площадок: природні, точкові, гладкі, фасетовані; переважають гладкі.

Пластинчасті вироби без слідів обробки та використання в комплексі нечисленні (4 екз.), представлені пластинами та їх фрагментами. Пластина (1 екз.) розмірами 3.9x1.45 см, із залишками кірки. Також присутній фрагмент реберчастої пластини розмірами 5.2x2.7 см. 2 останніх екземпляри являють собою дистальні фрагменти пластин.

Серед відходів виробництва присутні також невизначені уламки (9 екз.) та сколи (1 екз.). Окрім того, з поверхні пам'ятки піднято серію дрібних гальок (не увійшли до статистики) та природних уламків (4 екз.), що, вірогідно, не мають жодного відношення до її виробничого комплексу, проте можуть опосередковано свідчити про близькість до виходів кременевої сировини.

До знарядь праці традиційно віднесено вироби з вторинною обробкою поверхні. Останніх у колекції налічується 65 екз. (53.7%) (Табл. 1; Рис. 2). Вони представлені ретушованими пластинами та відщепами, скребками, скобелями, вкладнями до серпів, перфораторами, долотоподібними знаряддями та ін.

Серед знарядь домінують *відщепи з ретушю* (21 екз., в т.ч. 1 фрагмент) (Рис. 3:6).

Цей тип виробів характеризується одним або кількома робочими краями, сформованими шляхом латерального ретушування (з дорсального або вентрального, а часто і з обох боків); проте сам робочий край/краї зазвичай невиразний, займає лише частину ріжучої кромки заготовки, що унеможливорює віднесення такого виробу до певного типу знарядь (наприклад скребків і т.д.). Ретуш перлинна, лусочна (часто вони суміщені); за кутом нанесення пласка та напівкрута; часткова (дуже рідко вкриває всю ріжучу кромку однієї зі сторін виробу), уривчаста; за місцем розташування переважає дорсальна, проте присутні вироби і з вентральним та двохстороннім ретушуванням. Розміри коливаються в діапазоні від 1.5x2.55 см до 5.2x3.75 см при товщині від 0.3 см до 2.2 см. Серед ретушованих відщепів присутні 2 екз., для яких в якості заготовки використано напівпервинні відщепи, а також 2 екз. з ретушню від використання.

Наступний за кількістю тип представлений *пластинами з ретушню* (14 екз., в т.ч. 11 фрагментів). Він характеризується одним або кількома робочими краями, сформованими шляхом латерального (інколи білатерального (Рис. 3:7)) ретушування (в більшості випадків дорсального); ретуш займає частину або всю ріжучу кромку заготовки. За формою вона переважно лусочна, перлинна (часто вони суміщені); за кутом нанесення пласка, напівкрута та крута; переважно регулярна, рідше – часткова. Розміри цілих виробів (3 екз.) коливаються в діапазоні від 3.9x1.9 см до 6.6x1.6 см при товщині від 0.3 см до 2.2 см; фрагментів – від 1.95x1.6 см до 4.6x2.4 см при товщині від 0.25 см до 1.5 см. Серед ретушованих пластин та їх фрагментів присутні вироби, для яких в якості заготовки використано напівпервинні (1 екз.), реберчасті (1 екз.) та напівреберчасті (3 екз.) (Рис. 3:8) заготовки; 2 екз. – з ретушню від використання.

До типу *скобелів* (6 екз.) віднесено вироби, робочий край яких оформлений однією (або більше) ретушованою виїмкою. Більшість з них виготовлено на відщепових заготовках (5 екз.), 1 екз. – на напівпервинній пластині. Один з них розмірами 5.35x4.85 см виготовлений на відщепі, з дорсальної сторони крутим перлинним ретушуванням оформлена бічна виїмка $D \approx 0.8$ см. Ще один розмірами 2.1x2.45 см виготовлений аналогічно, тільки виїмка $D \approx 0.7$ см оформлена на дистальному краї. Аналогічний першому виробу є також скобель розмірами 2.45x2.1 см з бічною виїмкою $D \approx 0.5$ см, щоправда виріб вкритий молочною патиною, що, вірогідно, вказує

на його більш раннє походження. Наступний скобель розмірами 4.2x4.6 см виготовлений також на відщепі, проте має більший (відносно попередніх) робочий край, сформований крутим ретушуванням по дистальному краю з дорсальної сторони, D виїмки становить ≈ 2.95 см (Рис. 3:5). Представлені також подвійні скобелі (мають по дві виїмки). Один з них розмірами 4.4x2.8 см виготовлений на відщепі, робочий край оформлений двома бічними виїмками $D \approx 0.7$ см, що розміщені поряд і сформовані крутим ретушуванням з вентральної сторони. Інший розмірами 8.5x3.3 см виготовлений на напівпервинній пластині; робочий край також оформлений двома бічними виїмками $D \approx 2.4$ та 2.7 см, що розміщені поряд і сформовані пласким ретушуванням по вентральній стороні.

Перфоратори (проколки, свердла) представлені 4-ма екз. Це вироби, які мають специфічний робочий край у вигляді «носіка», сформований крутою лусочною (часто ступеневою) ретушню по дистальному кінцю виробу з дорсальної сторони (інколи дистальний кінець оброблений двосторонньою ретушню, або має реверсні сліди зносу). Часто на таких виробах ретушню вкритий не тільки дистальний кінець, а й обидва боки або увесь периметр. Так, 1 екз. виготовлений на пластині, розмірами 5.4x2.2 см, оформлений напівкрутим та крутим лусочним (частково ступеним) білатеральним ретушуванням з дорсальної сторони, ретушований дистальний кінець зужений; на вентральній стороні має сліди зносу (Рис. 3:9). Крім того, вентральна сторона має ледь помітні сліди полірування («люстр»), характерні для вкладнів серпів. Таким чином, можна припустити, що після того як виріб відслужив у якості вкладня до серпа і з технічних причин більше не міг використовуватися для зрізання злаків, його було переоформлено на інше знаряддя, в даному випадку – перфоратор. Подібні випадки реутилізації знарядь характерні для розвиненого та пізнього етапів трипілля. Ще 2 екз. (дистальні кінці) розмірами 2.5x1.75 см та 2.6x1.7 см, є фрагментами знарядь, схожих на попередній виріб, тільки без явних слідів реутилізації, тобто від самого початку вони виготовлялися саме як перфоратори. Останній виріб цього типу відрізняється від попередніх. Він виготовлений на відщепі, вкритому густою молочною патиною (може вказувати на більш ранній вік заготовки); крутим лусочним ретушуванням з дорсальної сторони дистальний кінець оформлений у вигляді трикутного «носіка». Розміри виробу складають 4.4x3.5 см.

Наступними за кількістю є *скребки* (4 екз.). Це типові вироби, що мають випуклий (або наближений до випуклого) робочий край, сформований ретушуванням. В комплексі вони представлені кінцевими (3 екз.) та кінцево-боковими (1 екз.) підтипами. Перший екземпляр є класичним кінцевим скребком, виготовленим на пластині (зберігся фрагментарно – дистальна частина); розміри становлять 2.8x1.6 см; лезо випукле, сформоване дрібним лусочним напівкрутим ретушуванням по спинці (Рис. 3:4). Другий кінцевий скребок виготовлений на фрагменті (дистальному) напівреберчастої пластини; має розміри 3.5x1.6 см; лезо ледь випукле, сформоване дрібним лусочним та перлинним крутим ретушуванням по спинці. Ще один кінцевий скребок виготовлений на напівпервинному відщепі; розміри складають 4.3x2.35 см. Особливість полягає в тому, що його ледь випукле, трохи скошене лезо сформоване крутим лусочним ретушуванням по спинці, розташоване на проксимальному кінці заготовки; крім того, один з її боків також вкритий регулярною перлинною та лусочною (переважно) напівкрутою ретушшю по спинці, протилежний – частковою уривчастою перлинною та лусочною ретушшю. Останній, кінцево-боковий скребок, як і попередній, виготовлений на напівпервинному відщепі; його розміри складають 5.3x5.6 см; лезо випукле, скошене, сформоване пласким перлинним ретушуванням.

Долотоподібні знаряддя також налічують 4 екз. Вони мають робоче лезо, сформоване крупними одно- або двохсторонніми сколами; протилежний лезу кінець використовувався, гадано, як обушок (для удару). Виготовлені вони в даному випадку на відщеплах різної величини; розміри становлять відповідно 7.1x5.45 см, 3.55x3.1 см, 3.3x2.05 см та 2.5x1.85 см.

Вкладені до серпів налічують 3 екз. Це ретушовані вироби, які мають специфічне полірування на поверхні («люстр»), що утворилося, ймовірно, в результаті використання їх в набірних серпах для зрізання злаків (або трави). Всі три вироби виготовлені на пластинках і дійшли до нас фрагментарно (2 екз. – медіальні частини, 1 екз. – проксимальна частина). Перший вкладень має максимальні розміри 2.6x1.85 см; робочий край сформований напівкрутим лусочним ступеневим ретушуванням по одному з країв спинки, протилежний – вкритий регулярною перлинною та частково дрібною лусочною ретушшю; люстр прослідковується на робочому краї по спинці та черевцю, при цьому люстр на вентральній

стороні регулярний, на дорсальній ним вкриті тільки деякі фасетки, що свідчить про часті підправки виробу. Другий вкладень майже ідентичний першому; має розміри 3.3x1.4 см; робочий край сформований напівкрутим лусочним ступеневим ретушуванням по одному з країв спинки, протилежний – вкритий двосторонньою регулярною перлинною та дрібною лусочною ретушшю; люстр прослідковується на робочому краї по спинці та черевцю, він регулярний з обох сторін виробу (Рис. 3:10). Третій виріб (Рис. 3:11) подібний двом першим; його максимальні розміри становлять 3.2x1.7 см; робочий край сформований двостороннім ретушуванням по одному з країв: напівкрутим лусочним ступеневим ретушуванням по спинці, пласким лусочним – по черевцю, протилежний край по спинці вкритий регулярною дрібною лусочною ретушшю; люстр прослідковується на робочому краї по спинці та черевцю, проте, подібно першому випадку, люстр з обох сторін прослідковується частково, він «з'їдений» подальшим ретушуванням, що знов-таки свідчить про періодичні ремонти вкладня.

Комбіновані знаряддя в комплексі представлені 2-ма екз. До них віднесені вироби, які за типологічно-технічними характеристиками можна віднести одразу до кількох типів знарядь. Так, перший виріб розмірами 4.05x2.05 см формально можна віднести до ретушованих пластин: один з країв спинки повністю вкритий дрібною лусочною ретушшю, протилежний – частково. Проте, на дистальному кінці зі сторони черевця наявні крупні пласкі сколи, а на протилежному, проксимальному, кінці – один крупний скол та забитість; останнє є цілком характерним для долотоподібних знарядь (Рис. 3:3). Друге комбіноване знаряддя розмірами 3.3x1.55 см майже ідентичне першому, відмінність полягає лише в тому, що тут ретушшю (регулярна лусочна, ступенева) вкритий повністю тільки один з країв спинки; сколи та забитість, що характерні для долотоподібних знарядь, присутні і тут. Щоправда, до останнього залишається незрозумілим характер таких знарядь: чи маємо ми справу дійсно з багатифункціональними знаряддями на кшталт сучасного швейцарського ножа², чи тут ми знову простежуємо чергові випадки реутилізації знарядь, описані вище стосовно одного з перфораторів?

До *невизначених* знарядь потрапили вироби з вторинною обробкою поверхні, проте

² За вдале порівняння завдячуємо колезі В.І. Усику.

віднесення їх до будь якого з типів унеможливлене їхнім фрагментарним або пошкодженим станом. Так, в колекції присутні 2 екз. виробів, сильно пошкоджених вогнем; їхні максимальні розміри складають відповідно 3.8x3.6 см та 2.7x3.2 см. На одному з виробів з дорсальної сторони простежується кілька фасеток пласкої лусочної ретуші, на іншому, також з дорсальної сторони, – пласкої перлинної ретуші.

В колекції присутні також специфічні знаряддя для полювання: вістря стріл (3 екз.), щоправда всі вони представлені преформами (тобто з певних причин вони є незавершеними). Перший являє собою виріб розмірами 2.7x2.7 см, виготовлений на базальному відтинку пластини (?). Виробу за допомогою ретушування надано підтрикутної форми; ретуш латеральна альтернативна напівкрута лусочна (Рис. 3:14). Другий розмірами 1.85x1.65 см, також підтрикутної форми; ретуш білатеральна двохстороння пласка лусочна, вкриває всю поверхню виробу. Виріб зламаний – присутня тільки дистальна частина. Третій розмірами 1.8x1.2 см, теж підтрикутної форми; ретуш білатеральна двохстороння пласка лусочна, вкриває всю поверхню виробу. Виріб зламаний – в базальній основі відламані обидва бічні закінчення (судячи з усього, злам відбувся під час виготовлення вістря) (Рис. 3:13).

Нарешті, комплекс містить знаряддя, пов'язані безпосередньо з процесом кременеобробки – відбійники (2 екз.). Перший являє собою крем'яне жовно підокруглої форми розмірами 5.8x5.3x4.5 см з характерними для цих знарядь забитостями та сколами на поверхні. Другий відбійник схожий на перший, розмірами 6.6x7.7x5.9 см, також з характерними забитостями та сколами на поверхні. Обидва несуть на собі сліди перебування у вогні.

Інтерпретація

Якщо знахідки з Чижівки та Веселого Кута поодинокі та цілком вкладаються в наше уявлення про кременеобробне виробництво трипільських племен регіону, то колекція з Володимирівки та її порівняння з іншими матеріалами дала поштовх до певного переосмислення та узагальнення наших знань про кременеобробну індустрію Володимирівської локально-хронологічної групи зокрема та Буго-Дніпровського межиріччя в цілому.

Більшість виробів, знайдених у Володимирівці, виготовлено з місцевої сировини, яка удосталь зустрічається по берегах річки Синюхи, неподалік від поселення. Це кремень

українського кристалічного щита. Такий кремень переважно низької якості, непластичний при розколюванні; на зламі він непрозорий, матовий або мутнувато-напівпрозорий, із вкрапленнями. Колір варіює від світло-сірого до чорного, від світло-коричневого, пісочного до темно-коричневого і т.д. Жовна невеликих розмірів. Геолого-літологічні характеристики кременів кристалічного щита докладно описані в спеціальній літературі (Петрунь, 2004, с. 207). К.К. Черниш, описуючи виробничий інвентар Володимирівки за результатами розкопок Т.С. Пассек, також звертала увагу на цей факт: «...Наиболее распространенными являются орудия из местного кремня. Выходы желтовато-коричневого кремня довольно хорошего качества были обнаружены экспедицией на берегу р. Синюхи неподалеку от поселения. Из этого кремня сделана большая часть орудий; матово-желтый местный кремень более низкого качества также в достаточной степени находил себе применение. Но лучшие подделки изготовлялись все же на пластинах и отщепах черного галечного кремня, который изредка встречается в пойме р. Синюхи...» (Черныш 1951, с. 85).

Однак у колекції зустрінуті також вироби із кременю високої якості. Це практично прозорий на зламі кремень світло-коричневого кольору з мінімальною кількістю включень, пластичний при розколюванні, він має крейдяну кірку. Це, вірогідно, сировина туронського геологічного ярусу (у літературі, присвяченій трипільській проблематиці, для його позначення вживається термін “волинський кремень” (Петрунь, 2004, с. 204))³.

Судячи з характеру знахідок, на поселенні відбувався повний цикл індустрії: видобуток — первинна — вторинна обробка кременю. Про це свідчить наявність виходів сировини поблизу поселення та вироби, виготовлені з неї, знайдені безпосередньо на поселенні; присутність в колекції як відходів виробництва, так і знарядь, пов'язаних безпосередньо з процесом кременеобробки — відбійників; наявність виробів з вторинною обробкою, а також зафіксовані випадки їх реутилізації або ремонту.

Кременевий комплекс Володимирівки можна охарактеризувати як пластинчастий: в якості основних заготовок для знарядь праці

³ Своє бачення освоєння сировинної бази племена Кукутень-Трипілля Є. Пічкур виклав в низці спеціальних наукових робіт. Багато місця в них відведено ролі місцевої та довізної сировини в кременеобробному виробництві трипільських поселень Буго-Дніпровського межиріччя. Див., напр.: Пічкур 2017; Pichkur 2018; Пічкур 2019.

домінують пластини (дані скориговано з публікацією К.К. Черниш (Черныш 1951, с. 86)). Первинне розколювання кременевого комплексу поселення характеризують короткі пластини в основному з паралельною огранкою спинки, зняті, судячи з усього, переважно з призматичних одно- та двохплощадкових нуклеусів повздовжнього та біповздовжнього сколювання. Проте, як вже йшлося, великий відсоток знарядь виготовлених і на відщеплах.

Оформлення нуклеусів, підготовка площадки і ребра здійснювалися переважно за допомогою твердого відбійника. Про це свідчить характер знятих сколів, залишки площадки, чітко виділений ударний бугорок. В процесі розколювання площадки нуклеусів неодноразово підправлялися і переоформлялися: в комплексі серед відщепів і знарядь, зроблених на них, присутні відщепи підправки і переоформлення площадок нуклеусів (авіважі).

Зняття пластинчастих заготовок відбувалося за допомогою м'якого відбійника з м'яких порід каменю або ж рогового знаряддя на кшталт закінчення або молотка з оленячого рогу.

Типологія виробів, а також статистичні дані (з поправкою на походження колекції – підйомний матеріал, а також розбіжності в термінології) переважно співпадають з опублікованими К.К. Черниш даними. Більш того, нам вдалося виявити в підйомному комплексі Володимирівки невідомі тут на той час (Черныш 1951, с. 95) долотоподібні знаряддя.

Найближчою ж аналогією кременевому комплексу Володимирівки є комплекс з поселення Андріївка (Володимирівська локально-хронологічна група пам'яток трипільської культури (етап В2)). Поселення розташоване на південно-східній околиці одноіменного села (Новомиргородський район Кіровоградської області) (хутір Комуна), за 800 м на північ від крайніх хат с. Андріївки, на землях Листопадівської сільської ради. Займає положений мисоподібний виступ, утворений балкою і правим берегом р. Гептурки (притока р. Велика Вись). Зі сходу та частково з півдня мис омивається р. Велика Вись (притока р. Синюхи), а з заходу обмежений широкою заплавою ріки. Поверхня мису понижується з півночі на південь. Перепад висот від 8 до 1 м. Приблизна площа трипільського поселення – 60 га. Було забудоване наземними глинобитними будівлями трьома рядами по овалу. Поселення відкрите і досліджувалося в 1930-х рр. С.С. Гамченком. В 1987-88, 2009 рр. обстежувалося співробітниками

Інституту археології АН УРСР (а згодом і НАНУ) О.В. Цвек, В.О. Круцом та ін., за активної участі краєзнавця з м. Новомиргорода П.І. Озерова. З 2004 по 2010 рік збори підйомного матеріалу на поселенні проводилися місцевим краєзнавцем Федоровим С.С. Власне С.С. Федоров передав на зберігання до фондів Археологічного музею Київського національного університету імені Тараса Шевченка колекцію підйомних матеріалів, серед яких містився і показовий комплекс кременевих виробів. Останній було опубліковано Є.В. Пічуром (Pichur 2012).

Далі наведено статистичні дані обох колекцій кременевих виробів.

Колекції налічують 121 (Володимирівка, далі В) та 181 виріб відповідно (Андріївка, далі А). Відходи виробництва представлені нуклеусами, відщепами, пластинчастими виробами та ін. і складають 46.3% (56 екз. В) та 17.7% відповідно (32 екз. А) від загальної кількості виробів. Знаряддя складають 53.7% (64 екз. В) та 82.3% відповідно (149 екз. А). Серед них присутні пластини з ретушшю та їх фрагменти: 14 екз. (В), 38 екз. (А); відщепи з ретушшю: 21 екз. (В), 23 екз. (А); скребки на відщеплах та пластинах: 4 екз. (В), 30 екз. (А); скобелі: 6 екз. (В), 22 екз. (А); вкладені серпів: 3 екз. (В), 19 екз. (А); перфоратори: 4 екз. (В), 3 екз. (А); долотоподібні знаряддя: 4 екз. (В), 2 екз. (А); вістря стріл: 3 екз. (В), 2 екз. (А) та ін. поодинокі типи знарядь (напр., комбіновані, невизначені та ін.). Незначні відмінності полягають у відсутності деяких типів знарядь у розглядуваному комплексі Володимирівки – різців, сокир тощо порівняно з Андріївкою (3, 1 екз. відповідно). Натомість у Володимирівці присутні знаряддя, задіяні в процесі кременеобробки – відбійники (2 екз.).

Висновки

Схожість обох комплексів простежується не тільки за типологічними, а й за кількісними показниками. Невеликі розбіжності можна пояснити нерівномірністю дослідження пам'яток. Більшість виробів виготовлено з місцевої сировини, що зустрічається безпосередньо поблизу обох поселень, за виключенням поодиноких знарядь, для виготовлення яких використана сировина, яка за своїми характеристиками схожа на “волинський” кремій (або відноситься до останнього).

На підставі порівняння обох комплексів стало можливим попередньо виокремити певні характерні риси кременевої індустрії володимирівської групи, до яких, на наш погляд, слід віднести:

1. повний цикл індустрії: видобуток — первинна — вторинна обробка кременю;
2. максимальне використання місцевих видів кременевої сировини;
3. пластинчастий характер індустрії: первинне розколювання спрямоване на отримання коротких пластин та пластинок;
4. високий відсоток в знаряддєвому наборі ретушованих відщепів;
5. низький відсоток специфічних типів знарядь (різці, сокири тощо).

Подяки

Висловлюємо щирю подяку О.В. Цвек – багаторічному досліднику східно-трипільської культури за поради, підказки та обговорення розвідок на поселеннях Чижівка та Веселий Кут. Також В.В. Чабанюку та його команді, без підтримки та допомоги яких, проведення робіт викликало б певні труднощі.

Ці дослідження були профінансовані Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG, Німецький дослідницький фонд – Проект № 2901391021 – SFB 1266 "Scales of Transformation – Human-Environmental Interaction in Prehistoric and Archaic Societies.

Таблиця 1. Кременевий інвентар трипільського поселення Володимирівка

Категорія	К-сть	Загальна к-сть в категорії	%
ВІДХОДИ ВИРОБНИЦТВА			
Нуклеуси		5	
<i>призматичний одноплощадковий повздовжній пренуклеуси нуклеоподібні уламки</i>	1		
	1		
	3		
Відщепи		33	
<i>первинні вторинні авіважі</i>	8		
	24		
	1		
Пластинчасті вироби (включаючи фрагменти)		4	
<i>пластини пластини реберчасті</i>	3		
	1		
Невизначені (уламки, сколи)		14	
<i>невизначені</i>	10		
<i>природні уламки</i>	4		
ВСЬОГО ВІДХОДІВ		56	46,3%
ВИРОБИ З ВТОРИННОЮ ОБРОБКОЮ			
Пластини з ретушшю (включаючи фрагменти)		14	
Відщепи з ретушшю		21	
Скребки		4	
на відщєпах <i>кінцеві кінцево-бокові</i>	2		
	1		
	1		
на пластинах <i>кінцеві</i>	2		
	2		
Скобелі		6	
<i>на пластинах</i>	1		
<i>на відщєпах</i>	5		
Вкладені серпів		3	
Перфоратори		4	
<i>на пластинах</i>	3		
<i>на відщєпах</i>	1		
Долотоподібні вироби		4	
Комбіновані		2	
Вістря стріл		3	
Невизначені		2	
Відбійники		2	
ВСЬОГО ЗНАРЯДЬ		65	53,7%
ВСЬОГО ВИРОБІВ		121	100%

ЛІТЕРАТУРА:

- Круц, В.А., Корвин-Пиотровский, А.Г., Рассман, К., Петерс, Д. 2011. Тальянки: перезагрузка. Геомагнитная съемка три десятилетия спустя после работ. В: Круц, В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов, С.Н., Черновол, Д.К., Чабанюк, В.В. *Поселение – гигант Тальянки. Исследования 2011 / Taliانki – settlement-giant of the Tripolian culture. Investigations in 2011* (Киев/Kiev 2011), с. 60–85.
- Мовша, Т.Г. 1984. Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе. *Проблемы археологии Поднепровья: Сб.н.с.* Днепропетровск, с. 60–83.
- Мюллер, Й., Хофманн, Р., Рассманн, К., Мишка, К., Видейко, М. Ю., Бурдо, Н.Б. 2014. Майданецкое: исследование по обновленному плану поселения. *Stratum Plus*, 2, с. 285–302.
- Пассек, Т. С. 1940. Трипольское поселение у Владимировки. *ВДИ*, № 1. с. 212-220
- Пассек, Т. С. 1947. Трипольское поселение у Владимировки в свете новых исследований. *КСИИМК*, Вып. 21. с. 65-74.
- Пассек, Т.С. 1949. Периодизация трипольских поселений. *МИА*. № 10., 248 с.
- Петрунь, В.Ф. 2004. Використання мінеральної сировини населенням трипільської культури. В: Відейко, М.Ю. (ред.) *Енциклопедія трипільської цивілізації*, Т. 1. Київ, с. 199-218.
- Пичкур, Е.В. 2017. Индикаторы «импортов» в трипольской культуре (по материалам «кладов» кремневых пластин). *Vita Antiqua*, 9, с. 206—222. <https://doi.org/10.37098/VA-2017-9-206-221>
- Пічкур, Є.В. 2019. Складові кременевої індустрії кукутень-трипільської спільноти: видобуток і поширення кременю. *АДУ*, 3 (32), с. 37—49. <https://doi.org/10.37445/adiu.2019.03.03>
- Пічкур, Є.В. 2019а. Порівняльний аналіз кременевих комплексів трипільських поселень Володимирівка та Андріївка. В: Терпиловський Р.В. (гол. ред.) *Тези доповідей міжнародної наукової конференції «АРХЕОЛОГІЯ ТА МУЗЕЙНА СПРАВА В СИСТЕМІ ОСВІТИ І НАУКИ з нагоди 75-річчя заснування кафедри археології та музеєзнавства»*, 24-25 жовтня 2019, Київ, Україна. К., б/в.
- Рижов, С.М. 2007. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільноти кукутень-трипільля на території України. В: *О. Ольжич. Археологія*. К., с. 437–477.
- Рыжов, С.Н. 2015. Владимировская локально-хронологическая группа западнотрипольской культуры в Буго-Днепровском междуречье. *Культурный комплекс Кукутень-Трипільля та його сусіди* : Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круца за редакцією Олександра Дяченка, Франческо Менотті, Сергія Рижова, Катерини Бунятян і Славоміра Кадрова. Львів. с. 153-166.
- Цвек, О.В. 1985. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутеньської спільноти. *Археологія*, Вип. 51, с. 31–45.
- Цвек, Е.В. 1989. Буго-днепровский вариант восточно трипольской культуры: К проблеме выделения культур и локальных вариантов Триполья. *Первобытная археология: Материалы и исследования: Сб. науч. тр.* / АН УССР. ИА. К.: Наук. думка, с. 106–117.
- Цвек, Е.В. 1995. Веселый Кут – новый центр восточнотрипольской культуры. *Археологические вести* № 4, с. 33–44.
- Цвек, О.В. 1999. Структура східнотрипільської культури. *Археологія*, № 3, с. 28–40.
- Цвек, О.В. 2006. *Поселення східно-трипільської культури (короткий нарис)*. К.
- Черныш, Е.К. 1951. Трипольские орудия труда с поселения у с. Владимировки. *КСИИМК*, Вып. XL, с. 85-95.
- Якубенко, О. 2004. Володимирівка. В: Відейко, М.Ю. (ред.) *Енциклопедія трипільської цивілізації*, Т. 2. Київ, с. 104.
- Chapman, J. 2017. The Standard Model, the Maximalists and the Minimalists: New Interpretations of Trypillia Mega-Sites. *Journal of World Prehistory* 30, 3, p. 221–237.
- Chapman, J., Gaydarska, B. 2016. Low-Density Urbanism: The Case of Trypillia Group of Ukraine. In: M. Fernández-Götz/D. Krause (Ed.), *Eurasia at the Dawn of History. Urbanization and Social Change*. New York, p. 81–105.
- Chapman, J., Gaydarska, B., Hale, D. 2016. Nebelivka: Assembly Houses, Ditches, and Social Structure. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 117–131.
- Chapman, J., Videiko, M.U., Hale, D., Gaydarska, B., Burdo, N., Rassmann, K., Mischka, C., Müller, J., Korvin-Piotrovskiy, A. G., Kruts, V. 2014. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda. *European Journal of Archaeology*. 17, 3, p. 369–406.
- Dal Corso, M., Out, W. A., Ohlrau, R., Hofmann, R., Dreibrödt, S., Videiko, M., Müller, J., Kirleis, W. 2018. Where are the cereals? Contribution of phytolith analysis to the study of subsistence economy at the Trypillia site Maidanetske (ca. 3900-3650 BCE), central Ukraine. *Journal of Arid Environments* 157, p.137–148.
- Dergachev, V. 2002. *Die äneolithischen und bronzzeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Diachenko, A., Menotti, F. 2017. Proto-Cities or Non-Proto-Cities? On the Nature of Cucuteni–Trypillia Mega-Sites. *Journal of World Prehistory* 30, 3, p. 207–219.
- Chapman, J., Gaydarska, B. 2016. Nine Questions for Trypillia Megasite Research. In: Borisov, B.D. *Studia in Honorem Professoris Boris Borisov*. Veliko Trnovo, p. 179–197.
- Dal Corso, M., Kirleis, W. 2016. Trypillian Subsistence Economy: Animal and Plant Exploitation. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 195–205.
- Hofmann, R., Țerna, S., Ursu, C. E., Brandtstätter, L., Tiede, H., Mainusch, W., Authenrieth, S. 2016. Spatial organization and population size of small Cucuteni-Tripolye settlements: Results of geomagnetic surveys in Baia and Adâncata, Suceava County, Bucovina, Eastern Romania. *Journal of Neolithic Archaeology* 18, p. 157–189.
- Korvin-Piotrovskiy, A. G., Hofmann, R., Rassmann, K., Videiko, M. Y., Brandtstätter, L. 2016. Pottery Kilns in Trypillian settlements. Tracing the division of labour and the social organisation of Copper Age communities. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 221–252.

- Müller, J. 2016. Demography and Social Agglomeration: Trypillia in a European Perspective. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 7–16.
- Müller, J., Hofmann, R., Brandtstätter, L., Ohlrau, R., Videiko, M. Y. 2016a. Chronology and Demography: How Many People Lived in a Mega-Site? In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M.Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M.Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 133–170.
- Müller, J., Hofmann, R., Kirleis, W., Dreibrödt, S., Ohlrau, R., Brandtstetter, L., Dal Corso, M., Out, W., Rassmann, K., Burdo, N., Videiko, M. Y. 2016b. *Maidanetske 2013 – New excavations at a Trypillia mega-site*. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa 16, Bonn.
- Müller, J., Hofmann, R., Ohlrau, R. 2016c. From Domestic Households to Mega-Structures: Proto-Urbanism? In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 253–268.
- Müller, J., Rassmann, K. 2016. Introduction. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 1–5.
- Müller, J., Videiko, M. 2016. Maidanetske: New Facts of a Mega-Site. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 71–93.
- Nebbia, M., Gaydarska, B., Millard, A., Chapman, J. 2018. The making of chalcolithic assembly places: Trypillia megasites as materialized consensus among equal strangers? *World Archaeology*, p. 1–21.
- Ohlrau, R. 2015. Trypillia Großsiedlungen: Geomagnetische Prospektion und architektursoziologische Perspektiven (MSc thesis Kiel University). *Journal of Neolithic Archaeology* 17, p. 17–99.
- Ohlrau, R. 2018. *Maidanets'ke. Development and decline of a Trypillian mega-site in Central Ukraine* (PhD Christian-Albrechts-Universität zu Kiel).
- Ohlrau, R., Dal Corso, M., Kirleis, W., Müller, J. 2016. Living on the Edge? Carrying Capacities of Trypillian Settlements in the Buh-Dnipro Interfluvium. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 207–220.
- Pichkur, E. 2012. The flint tools of Andreevka, the Tripolian settlement on the Bolshaya Vys River. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 169–182.
- Pichkur, Ye.V. 2018. Mining and distribution of flint by the tribes of Cucuteni-Trypillian community. *Vita Antiqua*, 10, p. 105–118. <https://doi.org/10.37098/2519-4542-2018-1-10-105-117>
- Rassmann, K., Korvin-Piotrovskiy, A. G., Videiko, M. Y., Müller, J. 2016. The new Challenge for Site Plans and Geophysics: Revealing the Settlement Structure of Giant Settlements by Means of Geomagnetic Survey. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 29–54.
- Rassmann, K., Ohlrau, R., Hofmann, R., Mischka, C., Burdo, N., Videjko, M. Y., Müller, J. 2014. High precision Tripolye settlement plans, demographic estimations and settlement organization. *Journal of Neolithic Archaeology* 16, p. 63–95.
- Videiko, M., Rassmann, K. 2016. Research on Different Scales: 120 Years of Trypillian Large Sites Research. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 17–28.

REFERENCES:

- Kruts, V.A., Korvin-Piotrovskiy, A.G., Rassman, K., Peters, D. 2011. Tal'yanki: perezagruzka. Geomagnitnaya s'yemka tri desyatilet'nykh spustya posle robot. V: Kruts, V.A., Korvin-Piotrovskiy A.G., Ryzhov, S.N., Chernovol, D.K., Chabanyuk, V.V. *Poseleniye – gigant Tal'yanki. Issledovaniya 2011 / Talianki – settlement-giant of the Tripolian culture. Investigations in 2011* (Kyiv/Kiev 2011), s. 60–85.
- Movsha, T.G. 1984. Khronologiya Tripol'ya-Kukuteni i stepnyye kul'tury epokhi rannego metalla v yeye sisteme. *Problemy arheologii Podneprov'ya*: Sb.n.s. Dnepropetrovsk, c. 60–83.
- Myuller, Y., Hofmann, R., Rassmann, K., Mishka, K., Videyko, M. Yu., Burdo, N.B. 2014. Maydanetskoeye: issledovaniya po obnovlennomu planu poseleniya. *Stratum Plus*, 2, c. 285–302.
- Passek, T.S. 1940. Tripol'skoye poseleniye u Vladimirovki. *VDI*, № 1. s. 212–220
- Passek, T.S. 1947. Tripol'skoye poseleniye u Vladimirovki v svete novykh issledovaniy. *KSIIIMK*, Vyp. 21. s. 65–74.
- Passek, T.S. 1949. *Periodizatsiya tripol'skikh poseleniy*. *MIA*, № 10, 248 s.
- Petrun', V.F. 2004. Vykorystannia mineralnoi syrovyny naselenniam trypil'skoi kul'tury. V: Videiko, M.Yu. (red.). *Entsyklopediia trypil'skoi tsyvilizatsii, T. 1*. Kyiv, s. 199–218.
- Pichkur, E.V. 2017. Indikatory «importov» v tripolskoy kul'ture (po materialam «kladov» kremnevnykh plastin). *VITA ANTIQUA*, 9, s. 206–222. <https://doi.org/10.37098/VA-2017-9-206-221>
- Pichkur, Ye.V. 2019. Skladovi kremenevoyi industriyi kukuten'-trypil's'koyi spil'noty: vydobutok ta poshyrennya kremenyu. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 3 (32), s. 37–49. <https://doi.org/10.37445/adiu.2019.03.03>
- Pichkur, Ye.V. 2019a. Porivnyal'nyy analiz kremenevykh kompleksiv trypil's'kykh poselen' Volodymyrivka ta Andriyivka. V: Terpylovs'ky R.V. (hol. red.). *Tezy dopovidey mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi «ARKHEOLOHIYA TA MUZEYNA SPRAVA V SYSTEMI OSVITY I NAUKY z nahody 75-richchya zasnovannya kafedry arkeolohiyi ta muzeynavstva»*, 24–25 zhovtnya 2019, Kyiv, Ukrainy. K., b/v.

- Ryzhov, S.M. 2007. Suchasnyy stan vyvchennya kul'turno-istorychnoyi spil'nosti kukuten'-trypillya na terytoriyi Ukrainy. V: O. Ol'zhych. *Arkheolohiya*. K., s. 437–477.
- Ryzhov, S.N. 2015. Vladimirovskaya lokal'no-khronologicheskaya gruppa zapadnotripol'skoy kul'tury v Bugo-Dneprovskom mezhdurech'ye. *Kul'turnyy kompleks Kukuten'-Trypillya ta yoho susidy: Zbirka naukovykh prats' pamyati Volodymyra Krutsa za redaktsiyeyu Oleksandra Dyachenka, Franchesko Menotti, Serhiya Ryzhova, Kateryny Bunyatyan i Slavomira Kadrova*. L'viv. s. 153–166.
- Tsvek, O.V. 1985. Osoblyvosti formuvannya skhidnoho rehionu trypil's'ko-kukutens'koyi spil'nosti. *Arkheolohiya*, Vyp. 51, s. 31–45.
- Tsvek, Ye.V. 1989. Bugo-dneprovskiy variant vostochnotripol'skoy kul'tury: K probleme vydeleniya kul'tur i lokal'nykh variantov Tripol'ya. Pervobytnaya arkheologiya: Materialy i issledovaniya: Sb. nauch. tr. / AN USSR. IA. K.: Nauk. dumka, s. 106–117.
- Tsvek, Ye.V. 1995. Veselyy Kut – novyy tsentr vostochnotripol'skoy kul'tury. *Arkheologicheskyye vesti*, № 4, s. 33–44.
- Tsvek, O.V. 1999. Struktura skhidnotrypil's'koyi kul'tury. *Arkheolohiya*, № 3, s. 28–40.
- Tsvek, O.V. 2006. Poselennya skhidnotrypil's'koyi kul'tury (korotkyy narys). K.
- Chernysh, Ye.K. 1951. Tripol'skiye orudiya truda s poseleniya u s. Vladimirovki. *KSIIIMK*, Vyp. XL, s. 85–95.
- Yakubenko, O. 2004. Volodymyrivka. V: Videiko, M.Yu. (red.). *Entsyklopediya trypil's'koyi tsyvilizatsiyi*, T. 2. Kyiv, s. 104.
- Chapman, J. 2017. The Standard Model, the Maximalists and the Minimalists: New Interpretations of Trypillia Mega-Sites. *Journal of World Prehistory* 30, 3, p. 221–237.
- Chapman, J., Gaydarska, B. 2016. Low-Density Urbanism: The Case of Trypillia Group of Ukraine. In: M. Fernández-Götz/D. Krause (Ed.), *Eurasia at the Dawn of History. Urbanization and Social Change*. New York, p. 81–105.
- Chapman, J., Gaydarska, B., Hale, D. 2016. Nebelivka: Assembly Houses, Ditches, and Social Structure. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 117–131.
- Chapman, J., Videiko, M.U., Hale, D., Gaydarska, B., Burdo, N., Rassmann, K., Mischka, C., Müller, J., Korvin-Piotrovskiy, A. G., Kruts, V. 2014. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda. *European Journal of Archaeology*. 17, 3, p. 369–406.
- Dal Corso, M., Out, W. A., Ohlrau, R., Hofmann, R., Dreibrodt, S., Videiko, M., Müller, J., Kirleis, W. 2018. Where are the cereals? Contribution of phytolith analysis to the study of subsistence economy at the Trypillia site Maidanetske (ca. 3900-3650 BCE), central Ukraine. *Journal of Arid Environments* 157, p.137–148.
- Dergačev, V. 2002. *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Diachenko, A., Menotti, F. 2017. Proto-Cities or Non-Proto-Cities? On the Nature of Cucuteni–Trypillia Mega-Sites. *Journal of World Prehistory* 30, 3, p. 207–219.
- Chapman, J., Gaydarska, B. 2016. Nine Questions for Trypillia Megasite Research. In: Borisov, B.D. *Studia in Honorem Professoris Boris Borisov*. Veliko Trnovo, p. 179–197.
- Dal Corso, M., Kirleis, W. 2016. Trypillian Subsistence Economy: Animal and Plant Exploitation. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 195–205.
- Hofmann, R., Ţerna, S., Ursu, C. E., Brandtstätter, L., Tiede, H., Mainusch, W., Authenrieth, S. 2016. Spatial organization and population size of small Cucuteni-Tripolye settlements: Results of geomagnetic surveys in Baia and Adâncata, Suceava County, Bucovina, Eastern Romania. *Journal of Neolithic Archaeology* 18, p. 157–189.
- Korvin-Piotrovskiy, A. G., Hofmann, R., Rassmann, K., Videiko, M. Y., Brandtstätter, L. 2016. Pottery Kilns in Trypillian settlements. Tracing the division of labour and the social organisation of Copper Age communities. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 221–252.
- Müller, J. 2016. Demography and Social Agglomeration: Trypillia in a European Perspective. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 7–16.
- Müller, J., Hofmann, R., Brandtstätter, L., Ohlrau, R., Videiko, M. Y. 2016a. Chronology and Demography: How Many People Lived in a Mega-Site? In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M.Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M.Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 133–170.
- Müller, J., Hofmann, R., Kirleis, W., Dreibrodt, S., Ohlrau, R., Brandtstetter, L., Dal Corso, M., Out, W., Rassmann, K., Burdo, N., Videiko, M. Y. 2016b. *Maidanetske 2013 – New excavations at a Trypillia mega-site*. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa 16, Bonn.
- Müller, J., Hofmann, R., Ohlrau, R. 2016c. From Domestic Households to Mega-Structures: Proto-Urbanism? In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 253–268.
- Müller, J., Rassmann, K. 2016. Introduction. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 1–5.
- Müller, J., Videiko, M. 2016. Maidanetske: New Facts of a Mega-Site. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 71–93.
- Nebbia, M., Gaydarska, B., Millard, A., Chapman, J. 2018. The making of chalcolithic assembly places: Trypillia megasites as materialized consensus among equal strangers? *World Archaeology*, p. 1–21.
- Ohlrau, R. 2015. Trypillia Großsiedlungen: Geomagnetische Prospektion und architektursoziologische Perspektiven (MSc thesis Kiel University). *Journal of Neolithic Archaeology* 17, p. 17–99.

- Ohlrau, R. 2018. *Maidanets'ke. Development and decline of a Trypillian mega-site in Central Ukraine* (PhD Christian-Albrechts-Universität zu Kiel).
- Ohlrau, R., Dal Corso, M., Kirleis, W., Müller, J. 2016. Living on the Edge? Carrying Capacities of Trypillian Settlements in the Buh-Dnipro Interfluve. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 207–220.
- Pichkur, E. 2012. The flint tools of Andreevka, the Tripolian settlement on the Bolshaya Vys River. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 169-182.
- Pichkur, Ye.V. 2018. Mining and distribution of flint by the tribes of Cucuteni-Trypillian community. *Vita Antiqua*, 10, p. 105–118. <https://doi.org/10.37098/2519-4542-2018-1-10-105-117>
- Rassmann, K., Korvin-Piotrovskiy, A. G., Videiko, M. Y., Müller, J. 2016. The new Challenge for Site Plans and Geophysics: Revealing the Settlement Structure of Giant Settlements by Means of Geomagnetic Survey. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 29–54.
- Rassmann, K., Ohlrau, R., Hofmann, R., Mischka, C., Burdo, N., Videjko, M. Y., Müller, J. 2014. High precision Tripolye settlement plans, demographic estimations and settlement organization. *Journal of Neolithic Archaeology* 16, p. 63–95.
- Videiko, M., Rassmann, K. 2016. Research on Different Scales: 120 Years of Trypillian Large Sites Research. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (Ed.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100–3400*. Themes in Contemporary Archaeology 2. London, New York, p. 17–28.

**Hofmann R., Shatilo Liudmyla O.,
Pichkur Yevhen V.**

NEW EXPLORATIONS OF THE TRYPILLIA SETTLEMENTS OF BUGH-DNIEPER INTERFLUVE: A COLLECTION OF FLINT FINDS

As a result of the exploration survey carried out at three different-time Trypillian sites in the interfluve of the Bugh and Dnieper rivers (Chyzhivka, Veselyi Kut and Volodymyrivka), an informative collection of flint artifacts was collected.

The most indicative, both quantitatively and qualitatively, is the lithic collection from the settlement of Volodymyrivka. In total, it contains 121 products and is divided into two categories: production wastes and tools. Cores, flakes, blades and other products represent production wastes (56 items). Among the tools (65 lithics), there are retouched blades and flakes, end scrapers, notched, perforators, chisels, sickle insets, arrowheads and other products with secondary processing. Most of the artifacts found in Volodymyrivka made of local raw material, which is found in sufficient quantities along the banks of the Syniukha River, not far from the settlement, although the collection also contains items made of Volynia-like flint. By the nature of the finds, a full cycle of flint processing took place at the settlement: extraction — primary — secondary treatment of flint. This is evidenced by the presence of outcrops of raw material near the settlement and products made of it, which were found directly at the settlement; the presence in the collection of both production wastes and tools related directly to the process of flint knapping — stone hammers; presence of retouched products and cases of their reutilization or repair. The typology and statistics of products almost completely coincides with the data published earlier on the results of excavations. We have also identified tools that were not previously found on the site — chisels.

The closest analogy to the Volodymyrivka lithic assemblage is the collection of the synchronous Andriivka settlement. Comparison of the two assemblages, taking into account the previously published data, made it possible to take a fresh look at the flint industry of the Volodymyrivka local-chronological group and highlight some of its features.

Keywords: *Trypillia culture, Chalcolithic, settlements, flint artifacts, Eastern Trypillia, Western Trypillia, archaeo-magnetic survey.*

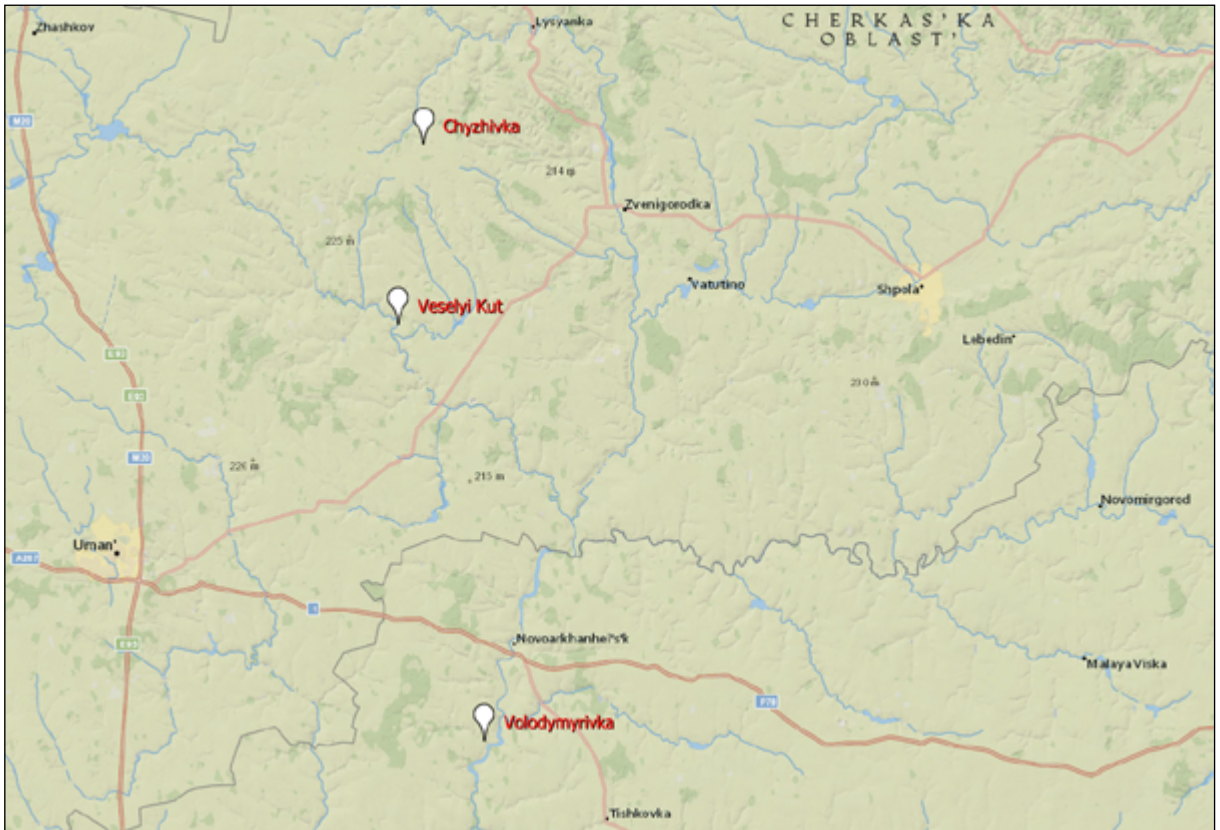

Рис. 1. Обстежені поселення на карті
Fig. 1. Surveyed settlements map

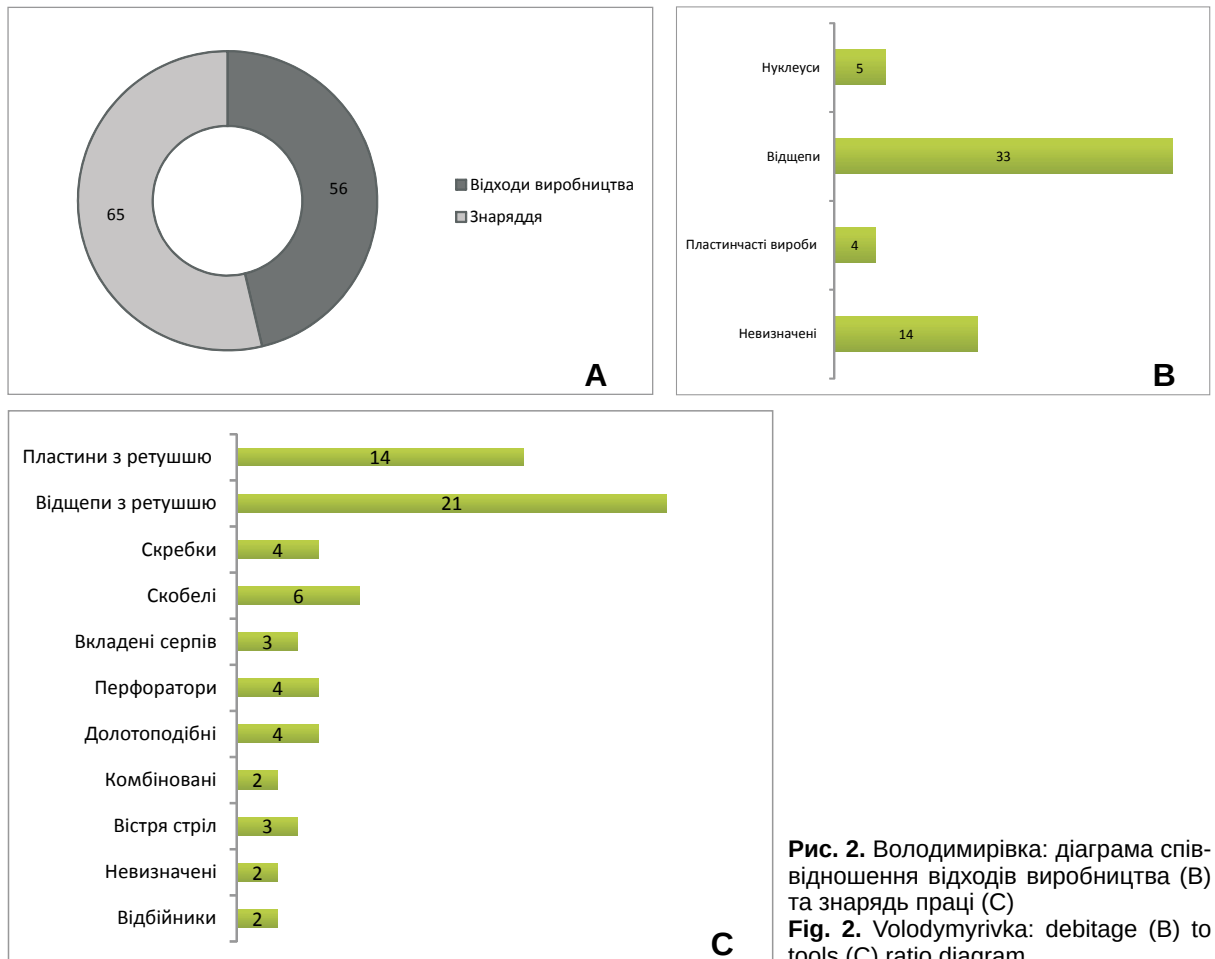

Рис. 2. Володимирівка: діаграма співвідношення відходів виробництва (B) та знарядь праці (C)
Fig. 2. Volodymyrivka: debitage (B) to tools (C) ratio diagram

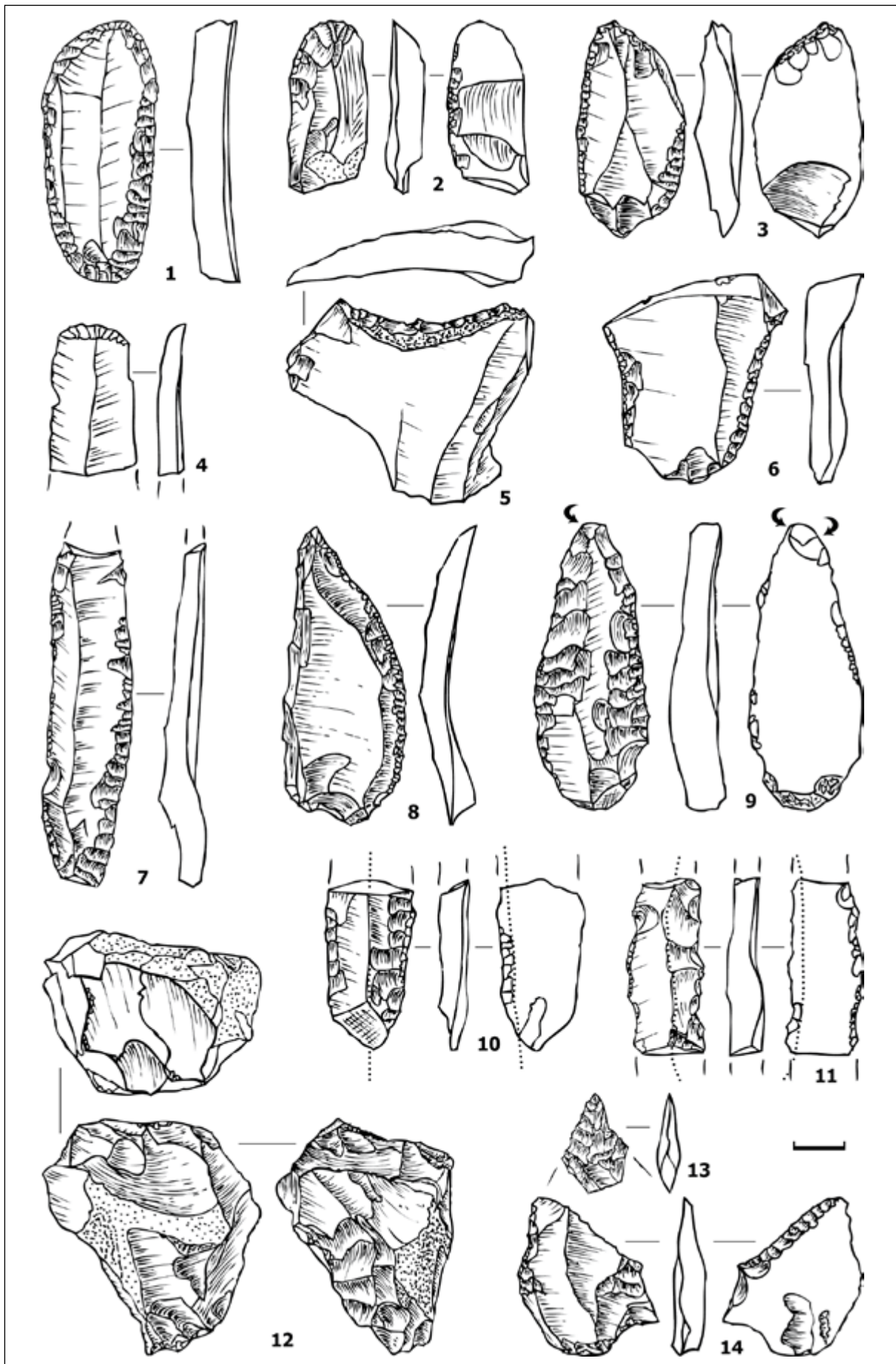

Рис. 3. Flint artifacts: 1 – Veselyi Kut, 2 – Chyzhivka, 3-14 – Volodymyrivka
Fig. 3. Кременеві вироби: 1 – Веселий Кут, 2 – Чижівка, 3-14 – Володимирівка